

דיאלוג עם חומרים: יוצרים מספרים על התנסויות בחומרי יצירה

מאת: ד"ר שרון שניר, המכללה האקדמית תל-חי וביה"ס לטיפול באמצעות אמנויות, אוניברסיטת חיפה.
ד"ר דפנה רגב, ביה"ס לטיפול באמצעות אמנות ומרכז אמילי סגול לטיפול באמצעות אמנויות, אוניברסיטת חיפה.

נראה כי קיימת הסכמה בין תיאורטיקנים וקלינאים מהשטח, בנוגע לחשיבות ההכרות עם חומרי היצירה, כמרכיב חיוני בהתערבות טיפולית מבוססת אומנות. יחד עם זאת, בדומה לתחומים רבים אחרים בתחום הטיפול באמצעות אומנות, תיעוד שיטתי של פוטנציאל התגובה, הצמיחה והביטוי המוצע על ידי החומרים השונים ליוצרים בהם, נמצא אך בראשית דרכו. מטרת המחקר הנוכחי הינה לתעד באופן שיטתי תגובות של יוצרים לחומרי אומנות שונים, בניסיון למפות את פוטנציאל התגובה המוצע על ידי כל חומר, באופן שיתרום להבנת פוטנציאל זה בבחירת התערבויות מבוססות אמנות.

המחקר יתמקד בתגובות יוצרים לחמישה חומרי יצירה בסיסיים הקיימים כמעט בכל קליניקה של טיפול באמצעות אומנויות: טושים, גירי שמן, צבעי גואש, צבעי ידיים וחימר.

טושים – טושים מתאפיינים בעבודה קוית ברורה ובצבעוניות חד משמעית ורבת עוצמה (אורבך וגלקין, 1997). קשה למחוק אותם, או לשחק ולגוון בעת השימוש בהם, אך תהליך העבודה מהנה. הם קלים לשימוש וניתן להגיע בעזרתם לתוצאה נאה, צבעונית, אורנמנטלית ואסתטית ללא מאמץ רב (Malchiodi, 2006). הטושים מאפשרים עבודה שטוחה ללא מעורבות רגשית או מטען מחשבתי (אורבך וגלקין, 1997).

גירי שמן – הגירים הינם מקלונים רכים ושמונוניים, המתחממים ומתרככים במגע יד ואף עשויים להשאיר צבע על הידיים. הם קלים לתפעול ולשליטה, ומאפשרים עבודה "נקייה" וגם "מלוכלכת" בטווח רחב. ניתן ליצור בהם בכתמיות, חומריות, בשכבות ובחריטה, וכן לערבב בקלות בין הצבעים (אורבך וגלקין, 1997). גירי השמן מתחברים לעבודה טמפרמנטית מאומצת ומתאימים לביטויי כעס ורגשות בעוצמות רבות. זהו חומר שמזמין מעורבות רגשית רבה, אך גם מאפשר שמירה על תחושת שליטה (Hinz, 2006; Moom, 2010).

צבעי גואש – הגואש הוא חומר נוזלי או משחתי, מסיס במים, בעל נוכחות ואפשרויות הפעלה מגוונות. חומר זה עשוי

חומרי היצירה מהווים את הבסיס להתערבויות מבוססות אמנות בעבודה הטיפולית. היכרות עמוקה עם תכונותיהם ועם פוטנציאל התגובה שהם מציעים ליוצרים בהם, חיונית לאנשי טיפול המציעים אותם למטופליהם. מטרת המחקר הנוכחית היא לבחון תגובות לחומרי יצירה, בעזרת רפלקציות שכתבו 120 יוצרים לאחר התנסות בחמישה חומרי יצירה. 30 רפלקציות נדגמו באופן מקרי מתוך הרפלקציות שנאספו ביחס לכל חומר ונתחו על ידי שתי שופטות. ארבע הקטגוריות המרכזיות שהוגדרו בנייתן הרפלקציות מתייחסות אל תגובות המשתתפים אל החומר לפני היצירה בו, תפיסות ותגובות לחומר בעת העבודה איתו, היחס לתוצר האמנותי וזכרונות ילדות שעלו בעת העבודה. הממצאים מדגישים את החשיבות בהבנת המשמעות של התערבות בעזרת חומרי היצירה בהקשרים קליניים.

מילות מפתח: תגובות לחומרי יצירה, מחקר איכותני.

פורסם לראשונה ב: Snir, S. & Regev, D. (2012). A dialogue with materials: Creators share their experiences. *The Arts in Psychotherapy*, 40, 94-100. (IF – 0.585).

מבוא

חומרי היצירה משמשים כאבני השפה המדוברת בתהליך הטיפול באומנות. דרך הדיאלוג הנוצר בעזרת החומרים, מתאפשר חיבור אל חוויות פנימיות ומתוך כך, מפגש בין היוצר למטפל ובין היוצר לעצמו (סוטו, 2008). מכאן, לחומרי היצירה תפקיד מרכזי בעבודתנו כמטפלים באמצעות אמנות והבנתם של המטפלים את הפוטנציאל הטיפולי של כל אחד מחומרי היצירה ואת "האישיות" הייחודית לו, משמעותית בעיצוב התערבות המתאימה למטופליהם (Malchiodi, 2006).

חומרי היצירה, בניסיון לזהות את התמות המרכזיות הבאות לידי ביטוי ברפלקציות אלו.

שיטה

משתתפים: המחקר מתבסס על רפלקציות שנכתבו על ידי 120 סטודנטים לתואר ראשון בשילוב אמנויות בחינוך, שהשתתפו בקורס "חומרי היצירה בעבודה החינוכית והטיפולית". מרביתם סטודנטיות בשנה א' ללימודיהם. הרפלקציות נאספו במשך שלוש שנים, מתוך שלוש קבוצות שונות (כ-40 משתתפים בקבוצה). הסטודנטים נתנו בתחילת הקורס את הסכמתם לשימוש מחקרי ברפלקציות שכתבו. לסטודנטים אין רקע מיוחד באמנות.

כלים: המשתתפים בסדנאות נתבקשו לרשום בתום כל מפגש רפלקציה הכוללת התייחסות לחומר בו עבדו, ובתוך כך, לציין אסוציאציות ביחס לחומר, ולשחזר תחושות ומחשבות שעלו בעבודה. הרפלקציות, באורך של כחצי עמוד, נכתבו בו ביום ונשלחו אל מנחת הקורס ללא פרטים מזהים דרך המייל.

מהלך: הסדנאות התקיימו אחת לשבוע, למשך שתיים אקדמיות, במשך סמסטר. הסטודנטים יכלו לבחור בין עבודה חופשית בחומרים, לבין עבודה לפי הנחיות ספציפיות, שמטרתן היו לחשוף את הסטודנטים לאופני עבודה שונים בחומר. הישיבה בסדנאות הייתה בדרך כלל סביב שולחנות של 4-6 משתתפים לשולחן, לפי בחירתם. כל חומר הוצע במפגש אחד או שניים, בהתאם לשיקולים נוספים של הקורס.

טושים: סדנת הטושים התקיימה פעם אחת. למשתתפים ניתן לבחור בין עבודה חופשית בחומר, לבין הכנת ציור סביב שם, לצורך היכרות, על דף בגודל A4. הטושים שהוגשו בכלים כלליים כללו 20 גוונים.

גירי שמן: סדנת גירי השמן התקיימה פעמיים. 24 גוונים וכן דפי A3 ו A4 הונחו בכלים משותפים במרכז השולחן. בפעם הראשונה הוצעו לסטודנטים שתי טכניקות לבחירה, בנוסף לאפשרות לעבודה חופשית. הטכניקה הראשונה הייתה למלא דף בכתמי צבע צמודים זה לזה, לכסות שכבה צבעונית זו בשכבה שנייה בשחור, ולחרוט בעזרת קיסם על השכבה השחורה, כדי לחשוף את הצבעים בשכבה הראשונה. הטכניקה השנייה שהוצעה הייתה לשלב עבודה עם מכחול טבול בטרפנטין בצביעה בדף. בשבוע שלאחר מכן המשתתפים קיבלו אפשרות להכין עוד ציור חופשי.

גואש: סדנת הגואש גם כן התקיימה פעמיים, וכללה לצד העבודה החופשית אפשרות להתנסות בשלוש טכניקות. הראשונה – יצירת גוונים משני צבעים בלבד, והשנייה – מילוי צבעים בשקית אוכל מחוררת, והזלפתם על הנייר. השלישית, טכניקת ה"פרפר": הנחת כתמי צבע על הדף, קיפולו, מריחת

לעורר טווח עצום של תחושות וניתן לעבוד איתו על משטחים קטנים או גדולים. הגואש ניתן למניפולציות ולעבודה עם כלים מתווכים רבים. העבודה בגואש אינה מצריכה מיומנויות עבודה מיוחדות, אולם קיימות טכניקות נלמדות שמעשירות את היצירה בגואש ומביאות לתוצרים מרהיבים (אורבך וגלקין, 1997). היות הגואש רטוב ורך גורמת לכך שמתרחשות הרבה נזילות לא מתוכננות, ואפשרויות השליטה בו מוגבלות. מאחר ולחומר יש חיים משלו והוא מזמין מקריות והפתעות, הוא עשוי לעורר גם קשת רגשות כגון חרדה, חוסר שליטה, פחדים ואי נוחות מהתלכלכות או לחילופין סקרנות, עוצמה, ושמחה לגילויים חדשים (אורבך וגלקין, 1997; Buchalter, 2004; Hinz, 2006; Moom, 2010).

צבעי ידיים – השם "צבעי ידיים" משמש לתיאור דרך עבודה לפיה שתי ידיו של המשתמש באות במגע בלתי אמצעי עם הצבע ומותירות בו את עקבות תנועותיהן (האס, 1998). צבעי ידיים נותנים מענה לצורך של הותרת חותם דרך הטבעות ידיים ועבודה באמצעות האצבעות (הרפז, 2006). הטבעות הידיים מאפשרות מסע רגרסיבי אל התקופה הפרה-אדיפאלית ומאפשרות העלאת ייצוגים שאינם מילוליים ובעלי סדר קבוע. צבעי הידיים יכולים לסייע בביטוי תוקפנות כלפי חוץ במקום כלפי פנים ובעיסוק בנושאים של שליטה (הרפז, 2006; Betensky, 1973).

חימר – חומר גמיש, מן הטבע, הניתן לבנייה וכיור במצבי צבירה ובמרקמים שונים. התהליכים הכרוכים בעבודה עם חימר יכולים לגרות את כל חושי הגוף והעבודה מערבת צורות ראשונות מאד של הבעה ותקשורת. החימר מזמין רגשות מקוטבים ושונים ותהליכי בניה ופירוק (אורבך וגלקין, 1997; הנלי, 2003; Sholt & Gavron, 2006). ההזדמנות לעבוד בחימר באופן תלת-ממדי מאפשרת ליוצר להתבונן ביצירתו ממגוון נקודות התבוננות (Buchalter, 2004). מצד אחד, עבודה בחימר יכולה לסייע למטופלים להיכנס למצבים רגרסיבים אשר מתוכם ניתן לצמוח לבניה ויצירת אינטגרציה. מצד שני, החומר הינו מורכב לתפעול, דבר שיכול ליצור מצבים מתסכלים תוך כדי העבודה (Anderson, 1995; Moon, 2010).

כפי שניתן לראות, הספרות התיאורטית והקלינית מציעה כי לחומרי היצירה השונים פוטנציאל ייחודי הטמון בכל אחד מהם, המאפשר ליוצרים בו מגוון תגובות ייחודיות הקשורות לאיכויותיו. המחקר הנוכחי מציע התבוננות שיטתית על תגובות יוצרים לחומרים שהוצגו: טושים, גירי שמן, גואש, צבעי ידיים וחמר. התבוננות זו תעשה דרך ניתוח רפלקציות שכתבו סטודנטים יוצרים בסדנאות שמטרתן היכרות עם

ואכזבה לקראת העבודה 'טושים', זהו החומר שאני פחות מתחברת אליו משאר החומרים. כאשר הגעת עם החומר והסברת שהיום נכיר את החומר דרך הציור מעט התבאסת. אני מודעת לכך שאני מאבדת מאוד בקלות את הסבלנות להתעסק בציור עם טושים".

א. 2. גירי שמן: שימחה. כמחצית מהמשתתפים התייחסו לתחושותיהם לקראת העבודה בגירי השמן, ותיארו התרגשות ושימחה. מהתגובות נראה שאצל המשתתפים התעוררה ציפייה להתנסות בעבודה חומרית וחושנית, ציפייה שלא קיבלה מענה בעבודה עם הטושים המוכרים.

א. 3. גואש: התרגשות מול חשש. כמחצית מהמשתתפים ביטאו התרגשות ושימחה שהתעוררו לקראת העבודה בצבעי גואש, כנראה מתוך רצון לחוש, להתנסות וליצור. אולם, להבדיל מתגובות המשתתפים לגירי השמן, בקרב חלק מהמשתתפים עלה גם חשש מהתלככות ואבדן שליטה 'כששמעתי שהיום נעבוד עם גואש אמרתי לעצמי "לא בא לי להתלכלך...".

א. 4. צבעי ידיים: בעקר רתיעה אך גם מעט סקרנות. התגובות לפני היצירה בצבעי הידיים היו בעקר של רתיעה וחשש מהלכלוך הצפוי. יתכן שההכנות הרבות לסדנה הגבירו את החשש. מנגד, גם ביטויי סקרנות לקראת החומר המיוחד, באו לידי ביטוי ברפלקציות.

א. 5. חמר: ציפייה רבה. עיקר תגובות המשתתפים לקראת העבודה בחמר, היו של ציפייה רבה. המיעוט שהביע רתיעה חשש כנראה מכניסתו של המימד השלישי והלא מוכר, בהעדר תרגיל מובנה 'הנחייה ברורה יכולה הייתה לכוון אותי... בלעדיה זה לא ידעתי מה לעשות".

ב. תגובות המשתתפים לחומר, בהתייחס לאופן בו תפסו

אותו

ב. 1. טושים: חומר לא מאפשר. רבים מהמשתתפים תפסו את הטושים כחומר סוגר ולא מאפשר יצירתיות וביטוי עצמי 'כלי ליצירת קשקוש על נייר בלבד'. בהתאמה, הטושים נתפסו על ידי רבים מהמשתתפים כחומר קר הדרוש עבודה מדויקת ותכנון מראש. לכך קשורה העובדה כי טעויות שנעשו בתהליך העבודה תוארו כקשות לתיקון.

היו שהרגישו כי חסר להם המגע והחושניות, ורבים מהמשתתפים הזכירו את חוסר היכולת ליצור גוונים וצבעים חדשים בעזרת הטושים, ואת הקושי בהכנת יצירה אבסטרקטית כתוצאה מכך 'חשתי שכחלק מאופיו הנוקשה של הטוש, הוא משפיע על סוג הציור או אופן הציור שציירתי, מכתוב לי אותו.... הרגשתי שהציור בו חייב להיות עם קווים ריאליסטים ולא מופשטים'. המשתתפים ציינו גם את הקושי בצביעה ובמילוי שטחים גדולים.

הצבע, ופתיחת הקיפול, החושפת כתמים סימטריים. למשתתפים הוצעו בריסטולים של 180 גר' בגודל רבע או חצי גיליון, מכחולים בשלושה גדלים ו-9 גוונים. בתחילת הסדנה הודגם השימוש במכחולים, טבילה, שטיפה וייבוש, ערבוב בפלטה וערבוב על הדף.

צבעי ידיים: סדנת צבעי הידיים התקיימה פעם אחת. לכל משתתף הוכנה צלחת פלסטיק ובתוכה חמישה גוונים שונים. כמו כן, ניתנו בריסטולי 180 גר' בגודל A3. המשתתפים ישבו סביב שולחן גדול אחד. בשלב הראשון, ציירו על כף ידו של השכן לשולחן והדפיסו את הציור שצייר השכן על הדף. בשלב השני, טבלו המשתתפים את אצבעות שתי ידיהם בצבעים, ולצילי פסנתר "נינג'ו" על דף עם האצבעות. בהדרגה, עברו היוצרים למריחה של הצבע עם כל כף היד, לפי בחירתם.

חמר: סדנת החמר התקיימה פעמיים. בפעם הראשונה ניתנה עבודה חופשית. לכל משתתף הוגש גוש חמר טבעי במשקל של כחצי קילוגרם, והוא עבד על לוח קרטון אישי. בפעם השנייה ניתנו הנחיות בסיסיות של סוגי מגע עם החמר, ואחר כך נתבקשו המשתתפים לעצום עיניים וליצור דמות. בהדרגה פתחו המשתתפים את עיניהם והמשיכו לעבד את הדמות שיצרו.

עיבוד הנתונים: ניתוח הנתונים נערך בהתבסס על 30 רפלקציות מכל חומר, שנדגמו באופן מקרי מתוך כל הרפלקציות שנאספו בתגובה לכל חומר. מספר זה נקבע לאחר שבניתוחים הראשונים נראה היה לאחר כ-30 ניתוחים שהוספת רפלקציות נוספות לא תתרום מידע נוסף לממצאים. בשלב הראשון לניתוח, שתי עורכות המחקר קראו את הרפלקציות וסימנו לחוד תמות שעלו בתגובה לחומרים השונים. בשלב השני נערך דיון משותף בו גובשו יחד קטגוריות מרכזיות שעלו בעבודה עם החומר. קטגוריות אלו עובדו מספר פעמים, עד שהצליחו לכלול את כל המידע שעלה מן הרפלקציות. קטגוריות אלו מתוארות בפרק הבא.

תוצאות

פרק זה מציג את ארבעת הקטגוריות המרכזיות שעלו מניתוח הרפלקציות שכתבו משתתפי הסדנאות בעקבות העבודה בחומרי היצירה: א. תגובות ראשוניות של המשתתפים אל החומרים, ב. תיאור החומר על תכונותיו, כפי שנתפסו על ידי משתתפי הסדנאות ותגובות רגשיות של המשתתפים, ג. התייחסויות אל התוצר האמנותי ו-ד. אפיון זיכרונות הילדות הרבים שעלו בעת העבודה היצירתית עם כל החומרים.

א. תגובות לפני היצירה

א. 1. טושים: חוסר התלהבות ואכזבה. כשליש מהרפלקציות לטושים תיארו חוסר התלהבות, ואפילו צער

והאפשרות למרוח אותו אפשרו ביטוי רגשות שונים, כמו אגרסיביות, רכות, ושלווה.

ב. 3. **גואש**: נזליות וגיוון. בהעדר נושא מוגדר, ובנטייה למופשט, שיחקו המשתתפים עם הצבעים ונהנו מגילוי הגוונים בטכניקות השונות. ההנאה מהגוונים היתה קשורה מעבר להיבט האסתטי הכרוך בדבר, גם לאלמנט ההפתעה ולשפע שנוצר ביצירה. היו שהתייחסו לתכונת הרברסביליות המתאפשרת בעבודה עם החומר, ולביטחון שהיכולת לתקן מאפשרת. פחות ממחצית מהמשתתפים הזכירו את פוטנציאל הלכלוך של צבעי הגואש כמגבלה בשימוש בו, אולם הדבר היה בדרך כלל, ממקום של הכרה בדבר ופחות מתוך פחד. עבור חלק, האפשרות להתלכלך הייתה אפילו חיובית ותרמה לגאווה ולהנאה מהיצירה בו "גם כאן אהבתי שהתלכלכתי, אומנם לא הרבה כמו עם הפנדה, אבל היה לי גואש בציפורן כמה ימים. אני אשמח אם יהיה שעור נוסף של גואש והפעם נצטרך יותר להתלכלך". עדיין, היו כמה משתתפים שהחשש מהלכלוך, יחד עם תחושת איבוד השליטה הקשורה לכך, הרתיעו אותם. גורם נוסף שהוזכר כעשוי לתרום לאמביוולנטיות לעיתים ביחס לחומר, הוא כמות ההכנות הרבה הנדרשת לקראת העבודה, כמו גם העיסוק בניקיון ובאחסון התוצר המתייבש אחרי היצירה. מספר משתתפים הזכירו את נטייתו של הגואש להתייבש לאט, וכן את העובדה שהוא מאבד את הברק שבו עם הייבוש, כתכונות מאכזבות של הגואש המפחיתות מערכו.

מרבית המשתתפים דיווחו על התמסרות מלאה, אם כי לא מיידית ועל ויתור על שליטה בתהליכי היצירה בעזרת המתווכים השונים שהוצעו בסדנאות: הזלפות, נזילות וקיפול הדף. נראה שכשהויתור על השליטה התאפשר, היצירה נחווה כמהנה ומיוחדת, כאשר חלק ניכר מההנאה קשור במוכנות לקבל את ההפתעה שהטכניקה מציעה. גם לתהליך רכישת השליטה על החומר, ולהשגת הוויסות הנדרש בין ויתור על שליטה בטכניקות השונות, לבין שמירה בכל זאת על מסגרת הדף ואי נזילת הצבע, היה תפקיד מרכזי בהנאת היוצרים. עבור חלק מהמשתתפים, ויתור זה על השליטה הוריד מאחריותו של היוצר על יצירתו, ופתח אופקים חדשים ליצירתיות שלא התאפשרה קודם לכן בסדנה. עדיין, חלק קטן אך ניכר דיווחו על אי נוחות הקשורה לאיבוד השליטה המלאה באופן העבודה. קושי זה בא לידי ביטוי ברצון לפרוש מהעבודה או בתחושת שעמום.

המכחול, נתפס כמוכר ולכן כאופציה פחות מרגשת. יחד עם זאת, עבור רבים, אולי דווקא בגלל המוכרות, העבודה בעזרת מכחול נחווה כרכה, נעימה ומרגיעה. העבודה במכחול מדויקת יותר, ועל רקע תחושת איבוד השליטה בטכניקות

התפיסות השליליות בנוגע לחומר באו לידי ביטוי בתחושה של המשתתפים שהחומר אינו מסוגל לבטא את רגשות היוצר בו, כאשר לכך נלוותה תחושה של שעמום, חוסר הנאה ואיבוד סבלנות מהיר יחסית.

קבוצה קטנה ציינה לטובה את הפשטות והמוכרות של החומר. אותם משתתפים הדגישו גם את היכולת לדייק עם הטוש ולשמור על ניקיון, כתכונות מרכזיות ומשמעותיות בעבודה. תמה מרכזית שעלתה בקרב אוהדי החומר הנה היכולת לשלוט בתהליך באופן מלא. בסך הכל, אותם משתתפים שתיארו את החומר באופן חיובי דיווחו על הנאה, חופש ותחושת רגיעה "הרגשתי מאוד רגועה לעבוד עם הטושים. הרגשתי חופשייה והיה לי מאוד נוח לגשת לציור, וזה אפשר לי לזרום עם הרעיונות שעלו בראשי". בתוך סיטואציה קלה ונשלטת זו, שקעו אותם המשתתפים בפעילות מונוטונית מרגיעה, תוך שהם נהנים באופן בולט מהרגיל מאינטראקציות חברתיות עם אחרים סביבם, כנראה דווקא בגלל הניתוק מעולמם הפנימי.

ב. 2. **גירי שמן**: פשטות וגם טווח רחב של איכויות. מרבית המשתתפים תיארו את גירי השמן כצבעים פשוטים ונוחים לשימוש. הרכות, הבהירות, המגע הישיר – אפשרו אחיזה נוחה ושליטה בחומר, מה שנתן למשתתפים תחושה כי כל אחד כמעט יכול ליצור ולהתבטא בעזרתם. הצבעים נחוו כמציעים מגוון רחב של אפשרויות עבודה בחומר: לחיצה, מריחה, חריטה, כיסוי וערבוב, ללא חשש רב מדי מלכלוך או איבוד שליטה, ואפשרות לשחק עם הצבעים השונים. כמחצית מהמשתתפים התייחסו לפוטנציאל המלכלך של גירי השמן, אולם, רוב ההתייחסויות לכך היו דווקא חיוביות ונראה היה שהלכלוך תורם לתחושת היצירתיות "העובדה גם שיש הרבה התלכלכות עם החומר, תורמת לזה שאתה מאוד מרגיש את העשייה".

מאחר והחומר הינו חומר נשלט יחסית, גם המעטים שדיברו על החשש מלכלוך, לא חוו חשש זה כחוסם מפני יצירה והנאה בעת העבודה עם החומר, ורק שניים בודדים ציינו כי החשש מהלכלוך היווה גורם מפריע.

בהתאם לתפיסה החיובית של החומר, רבים מהמשתתפים ציינו כי גירי השמן מאפשרים תחושת חופש ושחרור ורובם דיווחו על הנאה ועל רגיעה בתהליך היצירה "החוויה הייתה עבורי מאוד מיוחדת... הרגשתי שאני נותנת לעצמי שעה, בתוך יום לימודים עמוס, של תרפיה, כיף והכי חשוב הרגשתי מאוד רגועה". בין הגורמים להנאה הוזכרו הסביבה הקבוצתית והאווירה החברתית, המפגש עם טכניקות חדשות ומסקרנות, כמו המסת הגירים בטרפנטין או החריטה עם הקיסם, הקלות היחסית בתפעול החומר, וכאמור, תחושת החזרה לילדות. אופיו החושני של החומר, היכולת לגעת בו באופן ישיר

המפגש עם החימר נחוה גם הוא כמפגש רב-חושי וייחודי, הכרוך ב"דיח נשם", ובמגע ישיר, נעים ונשלט עם החומר. היו שסיפרו כי העבודה עם הידיים, דרך מישוש, אפשרה להם להתבונן פנימה לעצמם, או לחילופין, לוותר על מחשבה ולהתפנות לשיחה עם חבריהם לשולחן בעוד ידיהם ממשיכות ליצור. העבודה דרך מגע ישיר יצרה תחושת חיבור עם החומר, והמשתתפים חשו שהוא מזמין אותם לעבודה.

תכונות אלו של החימר ויכולת התפעול הקלה הקנו לעיתים תחושה של ביטחון ושל מסוגלות. עדיין, בעוד חלק מהמשתתפים דיברו על זרימה ועל ניתוק ממחשבה בעת העבודה, היו אחרים שחשו שדווקא בעבודה עם החימר הם צריכים לתכנן את העבודה מראש.

משתתפי הסדנאות התייחסו למגוון הרחב של אופני הפעולה המתאפשרים בחומר, וצינו כי הדבר אפשר להם לחוש כי הם מוצאים בחמר את דרכם האישית והייחודית לביטוי רגשותיהם. בהתאמה, משתתפים רבים חשו כי העבודה בחימר מאפשרת פורקן ושחרור ויצירת תחושת רוגע.

מספר משתתפים הביעו דחייה מהחומר: *"החימר בשבילי לא היה חומר שכיף היה לי לעבוד איתו אז פשוט עשיתי את היצירה מהר ולא השקעתי כל-כך"* או *"העבודה עם החימר לא עושה לי ממש חשק לפסל איתו יצירות"*.

ג. היחס לתוצר

התייחסויות לתוצר קיבלו ביטוי בהתייחס לכל החומרים, אולם ראוי לציין שהתייחסות זו הייתה מינורית יחסית, ובדרך כלל באה לידי ביטוי רק אצל קבוצות קטנות של משתתפים. במעט ההתייחסויות שכן היו לתוצר של העבודה בטושים, היחס היה חיובי, בעקב בגלל הצבעוניות הרבה של התוצרים. אולם, בהתאמה לתפיסות השליליות של החומר, התעוררו תחושות של ניתוק מהיצירה.

בתגובות לגירי השמן כמעט ולא היו התייחסויות לתוצר, ונראה אולי שעקר החוויה של המשתתפים עסקה בעקר בתהליך ובמגע עם החומר. לעומת זאת, כרבע מהמשתתפים התייחסו אל סוגיית התוצר של עבודת הגואש. מתוכם, מרביתם התייחסו לנושא הויתור על שליטה בנוגע לאיך תצא העבודה. משתתפים ספורים שיתפו בנוגע לאכזבתם מהתוצר, אולם בדרך כלל היתה זו חוויה חיובית, כאשר חלק מהמשתתפים התגאה בתוצר, ושיתף בהנאתו מאיכותה ויופיה של היצירה שהכין בגואש. בתוך כך, ניתן להבחין כי היוצרים הגאים מתייחסים בדרך כלל אל התוצר כאל הפתעה ש"יצאה" להם.

יותר מאשר בעבודה עם חומרים אחרים, משתתפי הסדנה בצבעי הידיים לא נטו לשמר את התוצר, והתוצרים רובם

השונות, המכחול היווה אופציה רגועה ובטוחה *"כאשר חזרתי לשליטה המוכרת, הרגשתי שליטה על הדף ועל התוצר הסופי"*.

ב. 4. **צבעי ידיים: מעורר ומפתה:** צבעי הידיים עוררו תגובות עזות, בעקב חיוביות אצל משתתפים רבים. נראה היה שאי אפשר להתעלם מחומר זה ש"יש לו נוכחות" ייחודית לו *"צבעי הידיים מפתים מאוד, יש בהם חוזק ועוצמה"*. אחת מתכונותיו הייחודיות של החומר, המעניקות לו נוכחות רבה כל כך, קשורה לפוטנציאל המלכלך של החומר ולהצעה לצייר בעזרת הידיים ללא כלי מתווך. התגובות לעבודה בחומר כללו גם התייחסויות רבות למפגש הרב חושי עמו, בעקב למגע החלקלק והקריר בצבעי הידיים. חלק מהמשתתפות התייחסו לריחו של החומר, ריח שהעלה זיכרונות מתקופת הגן, והיה בעל אסוציאציות חיוביות ומזמינות ליצירה.

תכונה אחרונה של החומר שהוזכרה התייחסה להזמנה לטכניקה של הדפסת ציור מכף היד אל הדף, כמו גם ההזדמנות לחרוט עם האצבעות בתוך הצבע. תכונות אלו העלו אצל קבוצה קטנה של משתתפות תגובות בנוגע לתחושת העוצמה הכרוכה בהותרת החותם על הדף.

למרות החשש מהתלכלכות שעלה בתחילת הסדנה, מרבית מהמשתתפים הצליחו להתרגל וליהנות מהמגע בחומר, עדיין, מיעוט לא הצליחו ליצור בהנאה בגלל הרתיעה והחשש להתלכלך. נושא נוסף שעלה באופן בולט היה העיסוק בתמות של שליטה במפגש עם החומר. נוזליותו וגמישותו של החומר *"הם מתערבבים, הם לא מדויקים"*, כמו גם העבודה בעזרת תנועות ידיים רחבות והקושי לכוון לתוצר מתוכנן, דרשו ויתור על דיוק. בתוך כך, נרכשה מחדש תחושה של שליטה אצל רבות מהן *"מציירים משהו שמכוונים אליו או שלא ומחתימים על הדף ויכול לצאת משהו אחר לגמרי ממה שהתכוונתי וזה תמיד יראה יפה"*. חלק אפילו ניסו להגביר את הויתור על השליטה דרך "התרוקנות ממחשבות" או עצימת עיניים. בדומה למידע שעלה מהתגובות לגואש, נראה כי היכולת לוותר על דיוק ותכנון, לצד רכישת תחושת השליטה בחומר, הביאו לתחושת הנאה, שחרור ו"זרימה" עם תכונותיו.

ב. 5. **חימר:** תחושת מסוגלות וביטחון. משתתפים רבים התייחסו אל היות החימר חומר אורגני וטבעי, ואל היכולת ליצור בעזרתו עבודות תלת ממדיות, מה שזיכה את היצירות בערך מוסף עקב הפוטנציאל ליצירת דבר מה שימושי. ביחד, היכולת ליצור יש מאין, בחומר אדמה טבעי, נתנו לחלק מהמשתתפים תחושה של בריאה מחדש *"זה אשכרה לברוא מציאות מהאדמה, כל סוג של מציאות"*. עובדה זו, כמו גם היכולת לשנות ולתקן כמעט ללא הגבלה, גרמו לרבים מהמשתתפים לתפוס את החימר כחומר ידידותי וקל לעבודה.

נפגשו הסטודנטים עם החומרים באופן המכוון להיכרות עם מגוון צורות להפעלת החומר וליצירה בו.

ארבע קטגוריות מרכזיות הוגדרו בניתוח הרפלקציות. התגובות לחומרים לפני היצירה חשפו התרגשות וסקרנות, אך גם חשש, שגברו עם עליית פוטנציאל המשחק אך גם הלכלוך של החומר, ועם תחושת איבוד השליטה הגוברת. נראה כי תגובות ראשוניות אלו מושפעות בין השאר מהתנסויות עבר עם החומר, מתפיסות עצמי שהתעוררו בהתנסויות עבר אלו, ומתכונות אישיותיות שתוארו על ידי המשתתפים כיכולתם לשאת לכלוך או מגע בחומר.

תפיסות החומר והתגובות היו חיוביות ברובן, כאשר טושים זכו לאהדה פחותה יחסית. נראה היה כי הנאה והתרגשות התעוררו במידה רבה בחומרים בהם קיימת סכנה של לכלוך ואבדן שליטה, וכאשר המשתתפים הצליחו ליהנות מהאיזון בין הזרימה עם החומר לבין השליטה הנרכשת בו. היחס לכלוך עלה כתמה מרכזית בתגובה לכל החומרים. נראה באופן כללי כי החשש להתלכלך הפך להיות גורם מפריע לעבודה כבר בעבודה עם צבעי הגואש, וכי חשש זה קיבל ביטוי רב יותר עם המעבר לצבעי ידיים, עקב העבודה ללא כלים מתווכחים. אולם, תופעה זו היתה מצומצמת יחסית, ויותר מחשש, ראינו אצל מרבית הסטודנטים תגובות של ציפייה להתלכלכות ואפילו גאווה, כאשר הידיים המלוכלכות תרמו לתחושה כי "נעשה דבר".

נושא נוסף שעלה ברפלקציות רבות כתגובה לחומר, הוא נושא השליטה. החומרים הנשלטים, הטושים וגם גירי השמן, עוררו פחות חשש עקב השליטה הרבה המתאפשרת בהם. אולם, במקביל הם גם עוררו פחות התרגשות וסקרנות, ונחו כפשוטים וקלים לעבודה.

היחס לתוצר לא תפס מקום מרכזי בקרב המשתתפים, ונראה היה כי הם היו שקועים יותר בתהליך ונוטים יותר לדווח על חוויותיהם בעת היצירה. יחד עם זאת, התוצר התלת מימדי בחמר זכה להערכה מיוחדת ברפלקציות. ייחודיותו כאובייקט תלת מימדי, האפשרות לספק תוצר שימושי ואופיו של התוצר כאובייקט ממשי, הביאו לייחוס ערך ומשמעות רבה לתוצר ברפלקציות השונות. התייחסות דומה קיימת בספרות התיאורטית, כאשר שולט וגברון (Sholt & Gavron, 2006) מציעות שכוח הטיפולי של החימר טמון בין השאר בתלת ממדיותו של התוצר, וביכולתו לתפקד כ *real life object*, מעצם היותו דומה יותר לאובייקט. בניגוד לכך, התוצר של עבודת צבעי הידיים כמעט ולא נשמר על ידי היוצרים ונראה כי העבודה התנועתית, הותרת החותם, והתהליך, היוו את עקר החוויה. האס (1998) מציינת בהתאמה כי בעבודה החינוכית

ככולם נזרקו לפח. שוב, רק חלק קטן מהמשתתפים התייחס לתוצרים חיוביים ומספקים שנוצרו במהלך התהליך.

כפי שצוין, התוצרים התלת ממדיים והיכולת ליצור כלים שימושיים קסמו מאד לרבים ממשתתפי הסדנה, ומכאן, רוב ההתייחסויות לתוצרים בחימר היו רוויות התפעלות ונחת. חלק מהמשתתפים הביעו חוסר שביעות רצון מהעדר היכולת לשרוף את התוצר על מנת לשמר אותו כראוי.

ד. זיכרונות ילדות בעבודה עם חומרי האומנות.

העבודה בחומרי היצירה השונים העלתה אצל המשתתפים זיכרונות ילדות רבים. זיכרונות אלו שימשו כנקודת התייחסות והשוואה להווה, בספקם זיכרונות נעימים, כישלונות, למידה מסוימת לגבי אופן השימוש, וזיכרונות של ריחות ותחושות. בתגובה לטושים, הדגישו המשתתפים את העובדה כי החומר מוכר להם מאד (לא תמיד לטובה) "בעיני זהו כלי ליצירת קשקוש על נייר בלבד". בהתייחס לגירי השמן, זיכרונות הילדות שעלו כללו חוויות שחלקן שימשו כמקור געגוע, ואחרות יצרו ציפייה לתיקון ולחוויה אחרת "מהר מאוד התחוויר לי שהצביעה בפנדה כעת שונה מאופן הצביעה של ילדה וכעת השימוש בצבע הוא יותר מושכל ונוח וטוב... פשוט לא מלכלך, וזה הפך את כל העניין למהנה מהצפוי". בתגובה לצבעי הגואש, היו שהעלו זיכרונות נוסטלגיים, בעלי גוון חיובי, והביעו משאלה לחזור למקום ילדי, חופש, נטול עקבות "יחיקתי לחזור לילדות ולקשקש להנאתי... ממש רציתי לטבול את ידי בצבע ולצייר עם הידיים על הקירות"; בעוד אחרים עסקו בהשוואה דווקא אל זיכרונות נעימים פחות. נראה היה שקיימת תקווה לתיקון בהתנסות הנוכחית, דרך יכולת טובה יותר לשלוט בתוצר "הצבעים תמיד התערבבו כל כך שכל הציור הפך לגוון אחיד של חום... היום כבוגרת רציתי להגיע לתוצאות יפות".

במגע עם צבעי הידיים ניתן היה להבחין אצל חלק מהמשתתפים כי החזרה לזיכרונות הילדות שימשה כעוגן או בסיס בטוח בעבודה ועזרה בגיוס כוחות להעזי להתלכלך, וביצירת תחושת הנאה ושימחה: "עזכרתי שאז כן אהבתי להתלכלך וניסיתי לחשוב מה גרם לזה להשתנות. מאותו רגע החלטתי ממש במועד לתת לעצמי להתלכלך חופשי". בולטים במיוחד היו זיכרונות הילדות בתגובה לחימר. הרוב מכריע של המשתתפות סיפרו במהלך הכתיבה על חוויה חיובית כלשהי שעלתה במוחן במהלך העיסוק בחימר. זיכרונות אלו התחברו פעמים רבות לפוטנציאל השימושי ובר הקיימא של התוצר, והעלו אסוציאציות של מזון (לחם), כלי, או פסל כאובייקט.

דיון

המחקר הנוכחי עסק בתגובותיהם של סטודנטים יוצרים לחומרי יצירה שונים. במסגרת סדנת היכרות עם חומרי אמנות,

מספקים. כפי שעלה מן התגובות, השליטה הנרכשת בצבע, ומציאת האיזון בין המוכנות לקבל הפתעות ו"לזרום" איתו, לבין היכולת לחוש שליטה באופן כללי, באה לידי ביטוי בהנאה רבה, התרגשות, ותחושת מסוגלות. חוויות דומות מתוארות בספרות המצטטת אומנים יוצרים (למשל Stiles & Selz, 1996). מפגש כזה בין עולם סובייקטיבי לבין אובייקט חיצוני, מתואר על ידי ויניקוט כמרגש מעצם השבריריות שבו, עקב הסכנה שאחד הצדדים: הפנים או החוץ ישתלט על הצד השני. כך, המפגש בין הגואש לבין היוצר הופך למפגש משחקי רב עוצמה (לוריא, 2002). אפשרויות התיווך השונות מציעות שפע של צורות מפגש עם גואש, מה שמרחיב את הסיכוי למציאת הדרך האישית של היוצר להשיג איזון וויסות בין שחרור לשליטה, ויסות וביטוי של רגשות ותכנים פנימיים. אם נתייחס לטענתו של ויניקוט בנוגע היות המשחק דרך לצמיחה, הרי שנראה מהממצאים שצבעי הגואש משמשים כחומר עם פוטנציאל יעיל לצמיחה ולשינוי.

איכויות דומות במידה מסוימת מוצעות על ידי צבעי הידיים, אולם, בדומה למתואר בספרות (הס, 1998) וכפי שנראה בתוצאות, צבעי הידיים מזמינים בעקר לחוויה רב חושית המשלבת תנועה, שאינה ממוקדת בתוצר. מכאן יש לשים לב בעת בחירת התערבות מהי חשיבותו של תוצר אסטטי בתוצר כזה, להעדיף עבודה בגואש.

החומר מציע מגע ישיר בחומר, אם כי קונפליקטואלי פחות מאשר זה המתקיים עם צבעי הידיים. החומר נחוה כנקי ונשלט יותר, מה שמאפשר לחוש מסוגלות וביטחון. להבדיל מהתנועות הרחבות יחסית המתאפשרות בצבעי הידיים, בחומר ניתן לעבוד בתנועות גסות או דקות, קטנות או גדולות, מה שמאפשר ביטוי לרגשות שונים.

שונות התגובות לחומרים השונים, מדגישה את המחשבה הנדרשת בהצעת חומרים למטופלים שלעיתים קרובות הנם ללא ניסיון קודם ביצירה. בהמשך לכך, ניתן לראות שלפעמים התנסויות שונות שמציע המטפל יכולות לסייע למטופל להעשיר את חוויותיו עם החומר, לרכוש שליטה בשימוש בו ולהפוך אותו לחומר אשר מזמין יותר לעבודה רגשית. רובין (Rubin, 1999) מתייחסת בספרה לחשיבות הרבה הקיימת בכך שהמטפל באמצעות אמנות יהיה בקי מספיק בחומרי היצירה, על מנת שיוכל להתאים את החומר למטופל ולסייע לו למצוא את הדרך המתאימה בשבילו על מנת להגיע עם החומר המסוים לביטוי רגשי מקסימלי.

מספר מגבלות למחקר זה. ראשית, משתתפי המחקר הנם סטודנטים לחינוך במוקד של שילוב אמנויות בחינוך. הסטודנטים באים ברובם עם נכונות רבה להתנסות, לחוות

אין צורך ממשי לשמר את התוצר בעבודת צבעי הידיים, וכי הדגש עבור ילדים יוצרים בחומר זה הוא על תהליך העבודה. זיכרונות הילדות תפסו מקום מרכזי בתגובה לכל החומרים, כשהם מדגישים את מרחק הזמן מהתקופה בה מרבית המשתתפים יצרו לאחרונה. דגש מיוחד ניתן לזיכרונות שעלו בתגובה לעבודה בחימר, וכללו התייחסות רבה להיבט הרב חושי: זיכרונות של ריחות, מגע, אפיית לחם. בת אור (Bat-or, 2010) מציעה גם היא כי עבודה בחימר העלתה זיכרונות בקרב אמהות יוצרות, באופן שאפשר להן לבחון היבטים פנימיים של עצמן בהמשך ליצירה.

המחקר הנוכחי מהווה ניסיון להתבונן באופן שיטתי בתגובותיהם של אנשים שונים לחומרי יצירה. הממצאים מאירים היבטים מן הפוטנציאל הטמון בחומרים, שהתעוררו במפגש עם סטודנטים יוצרים, והכוללים התייחסות אל תכונות החומר ואל אופני התפעול בו. כפי שנראה בתוצאות, המפגש עם החומר הינו למעשה תוצאה של אינטראקציה בין איכויות החומר לבין תכונותיו, אישיותו וזיכרונותיו של היוצר ממפגשים קודמים עם חומרים. יכולתו של המשתתף לוותר על שליטה מלאה, מוכנותו להתלכך, צרכיו במגע ישיר וביטוי רגשי, כמו גם זיכרונות ילדות מתסכלים, או לחילופין, מעוררי געגוע, השפיעו רבות על אופי המפגש.

חשוב לשים לב ליישומים המתבקשים מממצאים אלה ביחס לעבודה הקלינית, שם נראה לעיתים מטופלים שזקוקים לחומר הנשלט, בתוך מציאות פנימית כאוטית, בעקר בשלבים ראשוניים בטיפול. הטושים, שלא מאפשרים ביטוי רגשי רב, אך מגנים ומרגיעים, ומאפשרים נוכחות והותרת סימן ללא חשש מהצפה דרך שליטה מלאה בחומר, יכולים לספק מענה בשלבים אלו. עם התפתחות הקשר הטיפולי, המטפל והסיטואציה הטיפולית משמשים יותר ויותר כבסיס בטוח לחקרנות ולביטוי עצמי באמצעות החומרים, ומעבר לחומרים אקספרסיביים ורגרסיביים יותר יכול להתקיים (שבריאן, 1995).

גירי השמן מציעים מענה ייחודי הופך אותם לנפוצים ושימושיים בשלבים שונים של הטיפול, בהציעם יכולת לשליטה כמעט מלאה בהם כמעט ללא לכלוך, ועדיין, כפי שנראה בתגובות המשתתפים, מתקיימת בהם מידה מספיקה של משחקיות, מגע וחושניות, המאפשרת ביטוי רגשי ותחושת שחרור ויצירתיות. עדיין, צריך לקחת בחשבון כי גם טושים וגירי שמן עשויים ליצור תסכול וקושי בשליטה, הן בגלל הקושי לצבוע או לתקן ציור בטושים או בגלל הקושי לדייק בעזרת גירי שמן, מצבים שקיבלו ביטוי בחוויות הסטודנטים.

צבעי הגואש מציעים עצמה רבה של צבעוניות ופוטנציאל ביטוי ושחרור. בעוד הטושים מהווים פרטנר רגוע, אך משעמם לעיתים, צבעי הגואש מרגשים בנוכחותם ובאתגר שהם

<http://www.hebpsy.net/community.asp?id=74&rticle=764>.
 11.5.11. לוריא, ל. (2002). המשחק והמתח הכרוך בו. בעקבות ויניקוט. בתוך א. פרוני. (ע.) המשחק: מבט מהפסיכואנליזה וממקום אחר. (עמ' 103-88). ידיעות אחרונות. ספרי חמד.
 מישורי, א. (2000). תולדות האמנות: מבוא כללי. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
 סוטו, ל. (2008). לגעת בנפש: פסיכותרפיה באמצעות חומרים וצבעים. חיפה: פרדס הוצאה לאור.
 שבריאן, ג. (1995). השעיר לעזאזל והטליסמא: העברה בתרפיה באמנות. בתוך: טסה דאלי ועמיתים (עורכים), תרפיה באמנות. התפתחויות חדשות - תיאוריה ומעשה. קריית ביאליק: הוצאת ספרים "אח". (עמ' 127-88).

Anderson, F.E. (1995). Catharsis and empowerment through group claywork with incest survivors. *The Arts in Psychotherapy*, 22(5), 413-427.

Bat-Or, M. (2010). Clay sculpting of mother and child figures encourages mentalization. *The Arts in Psychotherapy* 37, 319-327.

Betensky, M. (1973). *Self-discovery through self-expression: Use of art in psychotherapy with children and adolescents*. Springfield, IL: Charles C Thomas.

Buchalter, S.I. (2004). *A practical art therapy*. London: Jessica Kingsley.

Doric-Henry, L. (1997). Pottery as art therapy with elderly nursing home residents. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 14(3), 163-171.

Elkis-Abuhoff, D.L., Goldblatt, R.B., Gaydos, M., & Corrato, S. (2008). Effects of clay manipulation on somatic dysfunction and emotional distress in patients with Parkinson's disease. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 25(3), 122-128.

Hinz, L.D. (2006). *Drawing from within: Using art to treat eating disorders*. London: Jessica Kingsley.

ולהתבטא, ובהקשר הנוכחי – להתנסות עם חומרי יצירה מגוונים. נראה היה כי נכונות זו תרמה לכך שמרבית הסטודנטים חשו טוב יותר עם חומרים הבעתיים ורגרסיביים יותר ופחות נהנו מהעבודה עם חומרים נשלטים. שנית, בשל שיטת הדגימה לא ניתן היה לדעת איזה משתתף כתב איזו רפלקציה. עובדה זאת סייעה לנו באיסוף טווח רחב של רפלקציות כנות ללא חשש מחשיפה, אולם פגעה ביכולתנו לקבל תמונת אורך לגבי תגובת משתתף ספציפי לחומרים שונים. מכאן לא יכולנו להגדיר דפוסים של תגובות, ולשרטט "טיפוסים" בהתייחס להעדפות ולתגובות של חומרים. למשל, כיצד חש המשתתף שחש דחייה מול חימר במגע עם חומרים אחרים.

חשוב לציין כי נוכחות הסטודנטים בסדנא יצרה נרטיב מתמשך של מעבר מחומר לחומר כאשר התנסויות מוקדמות בחומר מסוים השפיעו על התנסויות מאוחרות בחומר אחר, יצרו נקודות התייחסות והשוואה והגדירו ציפיות ומשאלות לגבי חומרים עתידיים. בהתייחס לכך, חשוב כי התגובות לחומר יבחנו גם בנפרד, שלא בהשוואה לחומרים אחרים.

בחירת תגובותיהם של משתתפים מאוכלוסיות שונות, כגון ילדים או מבוגרים, לחומרים, צריכה להיעשות על מנת להרחיב את הבנתנו את פוטנציאל התגובה לחומר. דגש צריך להינתן לבחינת האינטראקציה בין מאפייני היוצר, לבין החומרים השונים. הדבר חשוב במיוחד עבור קלינאים המציעים התערבויות בחומרי היצירה למטופלים יוצרים בעלי קשיים שונים. מידע כזה מקבל ביטוי בכתיבה הקלינית (הנלי, 2003; Moon, 2010; Sholt & Gavron, 2006) ויכול להיבדק דרך השוואה שיטתית בין אוכלוסיות קליניות שונות מבחינת אופני השימוש והתגובה לחומרים.

ביבליוגרפיה

אורבך, נ. (2003). להוציא רוח מן החומר. הערות על טיפול באומנות מתוך התבוננות בפי הרוחני של החומרים. נדלה מתוך: <http://www.nonaorbach.com/masa.pdf>
 בתאריך 18.7.11.
 אורבך, נ. וגלקין, ל. (1997). רוח החומר: טיפול באומנות – מהלכים והתנסויות. קריית ביאליק: הוצאת "אח".
 האס, מ. (1998). ילדי הגן מתנסים ומתבטאים בחומרי אמנות. קריית ביאליק: הוצאת "אח".
 הנלי, ד. (2003). תרפיה באמנות עם חימר: מלאכת המעגל המקודש. (תרגום: א. קץ) קריית ביאליק: הוצאת "אח".
 הרפז, ר. (2006). הטבעות ידיים כתופעה רגשית התפתחותית וכייצוג של האני. נדלה מתוך:

- Art; 35. Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press.
- Vaughn, B. J., & Horner, R. H. (1997). Identifying instructional tasks that occasion problem behaviors and assessing the effects of student versus teacher choice among these tasks. *Journal of Applied Behavior, 30*, 299-312.
- לפניות בנוגע למאמר זה: אל ד"ר שרון שניר, דוא"ל sharonsnir@gmail.com, או ד"ר דפנה רגב, דוא"ל, daf.regev@gmail.com
- Malchiodi, C. A. (2006). *The art therapy sourcebook* (2th ed). New York: McGraw Hill.
- Moon, C.H. (2010). *Materials and Media in Art Therapy*. New York: Routledge.
- Rubin, J.A. (1999). *Art Therapy – An Introduction*. Philadelphia: Brunner/Mazel.
- Sholt, M. & Gavron, T. (2006). Therapeutic Qualities of Clay-work in Art Therapy and Psychotherapy: A Review. *Art Therapy, 23*(2), 66-72 .
- Stiles, K. & Selz, P. H. (Eds.) (1996). *Theories and documents of contemporary art. A Sourcebook of artists writings*. California Studies in the History of